

Віняр Г.М.

Способи універбації складених найменувань у мовленні

Розвиток людського суспільства і пізнання постійно потребує нових назв, які реалізуються не тільки у цільнооформлених словах, але й у складених (аналітичних) найменуваннях. Через те в українському мовознавстві серед інших способів словотвору визнано й аналітичний: "поряд зі словом у мові можуть виникати нові номінативні словосполучення як роздільно оформлена дериватемна єдність" (6, 34).

На цьому процес номінації часто й завершується (друкарська машинка, пральна машина, швейна машина), хоч на рівні мовлення зазначені назви можуть зазнавати семантичного стягнення: друкувати на машинці; шити на машинці. Частина аналітичних найменувань проходить ще один етап – універбацію, тобто стягнення двокомпонентної назви в одне слово, що зумовлює появу нової лексичної основи. Явище універбації кваліфікується дослідниками як одна з найхарактерніших ознак лексики народнорозмовної мови (3, 124). Причину вбачають у загальномовній тенденції до ошадливого використання мовних засобів, що реалізується передовсім на рівні усного мовлення. Однак часто вживані універби, витісняючи синонімічну складену назву, поступово входять до загальноновживаного словника, утверджуючи такі способи універбації, як суфіксація, усічення, часткова абревіація.

З процесом універбації атрибутивних совосполучень з певним ступенем спаяності компонентів пов'язана, зокрема, відприкметникова деривація іменників – назв носія ознаки. Активне функціонування деад'єктивів-універбів у мові газет, журналів, радіо-, телепередач, художніх творів, входження окремих з них до словників

(багатотиражка, електричка) пов'язані з дією закону мовної економії, зростанням регулярності мовних процесів, демократизацією літературної мови. Так, стилісти української мови відзначають, що поряд із вживанням у наукових, спеціальних, офіційних текстах складеного найменування вантажний автомобіль “у пресі та художніх творах останнім часом поширилися також слова вантажка і вантажівка(...) Словники української мови їх не подають, проте вони мають право на побутування в сучасному українському мовленні: словотвірна будова цих слів відповідає граматичній системі української мови, її нормам” (2, 49-50). На думку О.Пономаріва, “двослівна назва вантажний автомобіль для скорочення вислову в пресі цілком слушно замінюється порівняно новим словом вантажівка, якого поки що немає в словниках, але воно, без сумніву, посяде там належне місце” (4).

У сучасному новотворенні вторинну номінацію шляхом універбації словосполучення “прикметник - іменник” одержують назви доріг (асфальтівка, грунтівка, підземка), тканин (джинсівка, плащовка), конкретних предметів (заліковка, косметичка, методичка), приміщень, споруд (багатоповерхівка, малоімейка), газет (“Вечірка”, “Молодіжка”, районка). Вони активно функціонують у мові засобів масової інформації, художніх творів: “Здається, багатоповерхівка все дужче вгрузає в землю від образ, які довелося пережити цьому хлопцеві” (Молодь України, 26.02.92); “Не буду описувати заміські апартаменти, в яких він мешкає з сім'єю, щоб не труїти душі моїм колегам, які тісняться в малосімейках” (“Знання та праця”, 1990, №4, с.5).

Аналізовані похідні формально мотивуються лише одним компонентом складеної назви – прикметником, формант-к(а) при цьому “функціонально заступає еліпсоване означуване” (1, 45), тобто іменник. А оскільки

прикметник може виступати в атрибутивній функції щодо різних іменників, можлива поява омонімів: деад'єктив підземка у різних містах вживається в іншому значенні – “підземний перехід”, “підземний (швидкісний) трамвай”. Проте, як зазначає Н.А. Янко-Триницька, “це настільки живий і продуктивний спосіб, що його не стримує навіть виникнення омонімів” (7, 28).

Коло атрибутивних словосполучень, які зазнають універбації, розширюється назвами абстрактних понять: двоходівка - двоходова задача (у шахах); короткометражка – короткометражний фільм; оборонка – оборонна промисловість; Напр.: “Приємно відзначити, що на передовій світової двоходівки знаходяться провідні українські проблемісти” (Дніпро, 1990, №3, с. 131); “Тоді ж багатьом підприємствам оборонки дали списки товарів, але вони виявилися технологічно недосяжними” (Молодь України, 13.06.91).

Морфонологічними особливостями даного словотвірного типу є усічення твірної прикметникової основи з суфіксом –н– (оборонка, підземка) перед формантом –к(а), розвиток варіанта –івк(а) на основі прикметникового суфікса –ов– і форманта –к(а), про що свідчить оформлення за допомогою суфікса –івк(а) не тільки похідних від прикметника на –ов– (джинсівка), але й від основ іншої структури (розважалівка - розважальна програма; вантажівка - вантажний автомобіль). Універби з суфіксом –к(а) структурно мотивуються як простими, так і двоосновними прикметниками (заліковка, двоходівка).

Суфіксальна універбація складених найменувань “прикметник - іменник” відбиває активні процеси живого мовлення, яке аналітизму в номінації складних об'єктів дійсності протидіє засобами компресії плану вираження.

Інформаційна насиченість сучасного усного і писемного мовлення актуалізує різні способи універбації, які на рівні словотвору реалізують прагнення до мовної

економії. Останнім часом зростає кількість іменників, утворених шляхом усічення: факультатив, меморіал. Способом усічення утворюються конденсати складених найменувань з експліцитно вираженою прикметниковою основою і нульовим суфіксом: агропром - агропромисловий комплекс; інтенсив - інтенсивний курс (вивчення іноземної мови, наприклад); непроди - непродовольчі товари; політех - політехнічний інститут. Характер усічення твірної основи універбів цього типу різний: суфіксальне усічення (інтенсив), скорочення частини кореня (політех) - оснаннє не без впливу абрєвіації.

Конденсати-усічення виникають і функціонують здебільшого у соціально або професійно обмежених сферах спілкування; завдяки високій частотності вживання (відповідають вимогам ошадливості), низькому ступеню експресивності вони проникають у загальнонавчальну лексику. Це сприяє утвердженню усічення як способу оформлення нових слів на базі аналітичних найменувань у різних стилях академ (академічна відпустка), диплом (дипломна робота) - із мовлення студентів; полісем (полісемантичне слово), конструкт (конструктивний елемент) - із мовознавчої термінології. Стилїстично, зниженими є нечисленні усічення, оформлені за допомогою флексії -а- як іменники жіночого роду (за винятком варіантів політех - політехніка). Напр.: “Як на мене, дихання нашого “дикого ринку” принесло в шефство натуру, цебто натуральний обмін” (Голос України, 05.04.91); “Так само неможливо, щоб він (Рух) склався із самої “екстреми” (Культура і життя, 13.08.89); “Маю сказати, що Роман, який закінчив політехніку, мав блискуче майбутнє” (Літературна Україна, 05.09.91).

Відприкметникові усічення, що виникають на базі складених назв, набувають поширення через засоби масової комунікації, які є основним провідником

новотворів у загальноновживану лексику. Напр.: “Дорослим пропонуємо ще й тримісячний курс розмовного інтенсиву” (Молодь України, 22.01.91); “Їх чекав рідний політех, сесія, іспити” (Молодь України, 18.01.91); “На продукти витрачено 2010 карбованців, на непроди 3122 карбованці” (Молодь України, 05.04.91).

Одним із активних способів вторинної номінації виступає у сучасному новотворенні аббревіація, яка відрізняється від інших видів універбації наявністю у структурі аббревіатур матеріальних репрезентативів кожного компонента мотивуючого словосполучення. Йдеться насамперед про найпоширеніший у сучасному мовленні вид аббревіатур - часткові скорочення. Аббревіатури цього типу являють собою скорочення не всіх компонентів базового словосполучення, вони характеризуються наявністю повного слова. Це забезпечує прозорість внутрішньої форми часткових скорочень, активне сприйняття мовцями новотворів такого типу, входження їх у загальноновживану лексику.

Деривація часткових скорочень на базі узгодженого словосполучення “прикметник - іменник” однотипна: усічена частина прикметника - “осколок”, або аброморфема, присднується до повного головного слова (літпроцес, спецрахунок). У сучасному мовленні спостерігається актуалізація окремих усічень - перших компонентів аббревіатур, що є найбільш загальновідомими і соціально значущими: адмін-, дем-, держ-, спец-, що представляють аналітичні назви з першими атрибутивними компонентами адміністративний, демократичний, державний, спеціальний. У поєднанні з рядом іменників. Напр.: демблок, демкрило, демплатформа, Демпартія.

Скорочення першого компонента атрибутивного словосполучення, яке є складеним найменуванням, відбувається під впливом двох факторів:

- 1) наявність у мові аббревіатур з даним скороченням;

2) потреба в такому скороченні внаслідок частого вживання атрибутивного словосполучення в номінативній функції як реалізація тенденції до мовної ощадливості.

Другий фактор виступає рушійним при відсутності в мові абревіатур з даним усіченням - так у мові з'являється новий елемент абревіації, функціонування якого у складі часткового скорочення може стати зразком для творення нових абревіатур: маскультура, репзал, статзвітність, сценмова, теракт, фармкомісія.

Поширення прикметника адміністративний у складі аналітичних найменувань зумовило їх абревіаційну універбацію і функціонування ряду скорочень з першим компонентом адмін-: адмінбудинок, адмінвідділ, адмінкомісія, адміноргани, адмінпротокол, адмінцентр. Початковий етап функціонування певної аброморфеми може супроводжуватися наявністю варіантів усічення, пор.: адмінкомсистема, адмінтерподіл і адмтехлерсонал.

Окремі компоненти частковоскорочених абревіатур виявляють активність у сучасному новотворенні, регулярно замішуючи відповідний прикметник у складених найменуваннях: держверхи, держзамовлення, держпідприємство, Держсекретар, держустанова тощо. Частотність вживання абревіатур із скороченням держ- уможлиблює використання цієї моделі без опори на номінативне словосполучення при okazіональному словотворенні. Напр.: "Саме держаморальність є першоосною тієї економічної, даруйте за спрощення, халепи, в котру потрапила наша країна". (Культура і життя, 1990, №2, с.7).

Прикметникові основи, що зазнають усічення, можуть мати складну або частковоскорочену структуру: профлідер (профспілковий лідер), кульзаклад, культустанова (культурно-освітний заклад). Усічення відабревіатурного

типу виступають омонімами щодо скорочень базового прикметника (пор.: профлідер (профспілковий) і профжаргон, профінтерес, профнепридатність (професійний)).

Спостереження над новотворами показують, що творення частковоскорочених слів на базі номінативних словосполучень є найпоширенішим видом універбації. Часткового скорочення найчастіше зазнають стійкі складені найменування. Напр.: "І все ж не може не лякати буйноцвіт маскультури" (Ранок, 1991, №5, с.13); "Була можливість запросити педагогів з пластики, сценмови" (Культура і життя, 17.06.90); "Побоюючись терактів, деякі з авіакомпаній взагалі заявили про заборону продавати квитки вихідцям з ряду країн" (Молодь України, 29.01.91); "Радий, що має вже свою книжку літгурт "Пропала грамота"" (Слово і час, 1992, №4, с.40).

Активізація творення часткових скорочень, які є засобом більш економної вторинної номінації у порівнянні з первинною номінацією – атрибутивними словосполученнями, зумовлена дією двох протилежних тенденцій у сучасній мові: зростання кількості складених найменувань у міру ускладнення людського знання і прагнення до ощадливого використання мовних засобів. Вибір частковоскороченої моделі з-поміж інших видів стягнення зумовлений прозорістю внутрішньої форми таких аббревіатур, що забезпечується оптимальним збереженням матеріальних сегментів вихідного словосполучення і граматичного оформлення головного слова.

Таким чином, сучасне українське словотворення характеризується тенденцією до компресії плану вираження при збереженні плану змісту; творення однослівних назв на базі номінативних словосполучень "прикметник - іменник" відбувається, як правило, двома шляхами:

- 1) у структурі універба наявна прикметникова основа - функцією іменника заступає суфікс (субстанціальний чи нульовий);
- 2) у структурі універба повністю зберігається іменник, а прикметникова основа представлена в скороченому варіанті, який знаходиться у препозиції.

В обох випадках зберігається граматичне оформлення опорного компонента вихідного словосполучення та експліцитність прикметника-атрибута.

Література.

Грещук В.В. Універбація в лексиці української народнорозмовної мови // Науково-технічна революція і сучасні процеси розвитку лексики народнорозмовної мови. Тези доповідей та повідомлень. – Ужгород, 1989. – С. 45-46.

Культура української мови: Довідник. – К.: Либідь, 1990. – С. 40-60.

Осташ Н.Л. Словообразование имён существительных в современной украинской разговорной речи. Дисс. ... канд. филолог. наук. – Львов, 1980. – С. 124.

Пономарів О.Д. Життя духовного основа // Молодь України. – 1991. – 24 січня.

Сахарный Л.В. Структура слова-универба и контекст // Словообразовательные и семантико-синтаксические процессы в языке. – Пермь, 1977. – С. 27-36.

Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 3-40.

Янко-Триницкая Н.А. Процессы включения в лексике и словообразовании // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 18-35.